

Müşkil Vakit Dilemması: Doktrinden Pratiğe Hac Örneği

Mushkil Time Dilemma: The Example of Hajj from Doctrine to Practice

Şükrü ŞİRİN*

Öz

İslam hukuna göre vakit, ibadetler için belirleyici bir etkidir. Vakitle kayıtlanmış (mukayyed) yükümlülükler, ibadet için belirlenen vakitle emredilen ibadet arasındaki ilişki dikkate alınarak bir taksimata tabi tutulmuş, müvessa' ve mudayyak vacip olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Hanefiler bu vakitleri zarf ve mi'yâr olarak isimlendirmişler; ama her iki vakte de görece benzerliği nedeniyle üçüncü bir vakit türü daha ekleyerek buna da müşkil vakit adını vermişlerdir. Ne var ki bunun tek örneği hac ibadetidir. Bu ibadetin vaktinin neden müşkil sayıldığına dair ise iki farklı gerekçe zikredilir. Birincisi; her yıl hac aylarının tekrarlanması ve hangi yıl hac yapılacağına dair bir delilin olmamasıdır. İkincisi ise hac ibadeti için ayrılan süre içerisinde haccın rükünlerini birden fazla yapmaya yetecek kadar zaman olsa da dinen bunun geçerli sayılmamasıdır. Bu gerekçeler hac örneği üzerinden incelendiğinde ise işkâlin sadece iki ihram konusunda olduğu görülmektedir. Hac vaktinin müşkil olarak kabul edilmesinin hükme yansıyan ve sonuca etki eden pratik bir faydası görülmemektedir. Asıl itibariyle birbirini tamamlayan farklı rükünlerden oluşan hac ibadetinin bir bütün olarak değerlendirilmesi, müşkil vakit ayırımına ihtiyaç bırakmayacak bir yaklaşım olabilir. Bir mükellefin aynı yıl içerisinde birden fazla hac yapamayacağına dair ittifak ise haccın vaktini müşkil olmaktan çıkartan bir anlayış olarak kabul edilebilir. Aynı yılda bir kişi adına birden fazla kişinin yaptığı hacların kabul edilmesi ise, hac vaktinin ibadetin doğrudan kendisiyle değil mükellefle ilgili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, ibadet, vakit, müşkil vakit, hac.

Abstract

According to Islamic law, time is an essential factor in the field of worship. Time-limited orders (muqayyad), were divided into two as muwassa' (expanded) and mudayyaq (constricted), by considering the relationship between the time set for worship and the worship itself. Hanafi scholars named these times as container (tharf) and criterion (mi'yâr). Besides, Hanafis referred to the third type of time and called it "mushkil time." Two reasons are mentioned for the hajj to be problematic, which is the only example of this complex time. When examining these reasons through the example of hajj, the problem appears in two issues of the ihram only. There is no practical benefit in the ruling or in the results from considering the time of hajj as problematic. Considering the hajj as having different pillars that complement each other may lead to an approach that does not need for limited-

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, ssirin@sakarya.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8881-9261, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 12.06.2022, Accepted/Kabul Tarihi: 10.08.2022, Published/Yayım Tarihi: 18.09.2022.

time allocation. The consensus that a person cannot perform hajj more than once in the same year can eliminate the problem of considering the hajj as a problematic time. Considering that the hajj performed by more than one person on behalf of another person in the same year is acceptable in Islamic fiqh indicates that the time of hajj is not directly related to the worship itself but instead to the person.

Keywords: Islamic law, worship, time, mushkil time, hajj.

Giriş

Vakit, her ne kadar bizatihi yaratılmış olsa da diğer bütün varlıklar ve eylemler üzerinde kuşatıcı bir etkisi vardır. Fıkıh literatüründe vakit konusuna gerek muamelat gerekse ibadetler alanında önemli bir yer ayrılmıştır. Mutlak ve mukayyed olarak ikiye ayrılan emir, şayet umuma, hususa, tekrarlamaya veya tek bir kez yapmaya delalet eden herhangi bir karine taşımıyorsa mutlak olarak isimlendirilirken bu karinelere birini barındırması hâlinde mukayyed adını alır.¹ Vakit de emri mukayyed kılan unsurlardan biri olarak kabul edilmiş ve yerine getirilmesi için özel bir vakit belirlenen emre mukayyed, özel vakit belirlenmeyen emre ise mutlak ismi verilmiştir. Müttekellimîn usul literatüründe vakitle mukayyed olan emrin vakti belirli bir süre ile sınırlanmamışsa müvessa' (geniş zamanlı); sınırlanmışsa mudayyak (dar zamanlı) olarak isimlendirilmiştir. Hanefî usul literatüründe ise muvassa' teriminin karşılığı olarak *zarf* ifadesi kullanırken, mudayyak için *mi'yâr* denilmiştir. Yine Hanefîler, zikri geçen her iki kısma da görece benzerliği olması itibarıyla müşkil vakit diye üçüncü bir vakit türünden daha söz etmişlerdir.²

Mutlak emirler son kertede insan ömrüyle sınırlı olmakla beraber ömrün herhangi bir zaman dilimiyle kayıtlanmadığı için vakit açısından mutlak olarak kabul edilmiştir. Vakit açısından mutlak olan emrin hemen yapılması gerekip gerekmediği âlimler arasında tartışılmış, mümkün olan en erken vakitte yapılması daha faziletli olarak değerlendirilmiştir. Mutlak emri yerine getirmekte acele etmeyen ve nihayetinde emrin ifasından önce hayatı sona eren kişinin durumu kısmen tartışma konusu olmuşsa da³ doğrudan müşkil vakitle ilgili olmayan bu konuya çalışmada yer verilmeyecektir.

Mukayyed emirler kapsamında değerlendirilen namaz, oruç, zekât gibi ibadetler vakit açısından bu taksimat içerisinde kendine bir yer bulmuş, bazı görüş ayrılıkları olsa da nihayetinde pek çok hususta ittifak oluşmuştur. Mukayyed emirle ilgili genel prensiplerden biri vakit girmeden önce emre konu olan ibadetin edâsının geçerli olmadığıdır. Söz konusu emrin, vakti içinde tam olarak yerine getirilmesine edâ, vakti içinde eksik biçimde yerine getirildikten sonra vakit henüz çıkmadan eksiksiz haliyle yeniden eda edilmesine ise iade denilmiştir. Belirlenen vakit içinde eda edilmeyen ibadetin sonradan yerine getirilmesi ise

¹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrût: Dâru'l-marife, ts.), 1/26-30; Salim Ögüt, "Emir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/120.

² Geniş bilgi için bk. Ali Bardakoğlu, "Edâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/390.

³ Mutlak emrin fevriliği için bk. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî, *Şerhu'l-Verakât fi usûli'l-fıkh*, thk. Abdüllatîf Muhammed el-Abd (y.y: ts), 13-2; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Kenzü'd-dekâik*, thk. Said Bektaş (Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2011), 226; Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdullah er-Râzî, *Tuhfetü'l-mülûk*, thk. Abdullah Nezir Ahmet (Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1996), 153; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *el-Furûk* (Beyrût: Âlemü'l-kütüb, ts.), 2/201.

kazâ olarak isimlendirilmiştir.⁴ Dolayısıyla mükellef, vakit sınırı olan bir emri, belirlenen vakit içinde yerine getirmediği takdirde kusurlu kabul edilmiştir. Ancak hac ibadetine yönelik emrin vakitle ilişkisi Hanefîler ile diğer mezhepler arasında bir farklılık göstermektedir. Hanefîler, vaktin her iki türüne de benzerliği nedeniyle hac vaktini ‘müskil’, ‘zü’ş-şebeheyn’, ‘müştəbih’ gibi farklı isimlerin verildiği üçüncü bir bölümde ele almışlardır. Hanefîlerin, hac ibadetine dair vakti, müskil olarak tanımlamalarının gerekçesi Hanefî usulcülere tarafından farklı şekillerde izah edilmiştir. Müskil vaktin tek örneği olarak kabul edilen hac ibadetine, bu kabulün bazı etkileri görülmektedir. Zira söz konusu tartışmalardan hareketle bir yıl içerisinde birden fazla haccın yapıp yapılamayacağı sorusu gündeme gelmiştir. Hac ibadeti için belirlenen vakit, haccın rükünlerini tekrar etmeye yetecek kadar geniş olduğu için zarf (müvessa‘) olarak kabul edilmesi, rükünlerin tekrarı ile ikinci veya üçüncü bir haccın edâsının teorik olarak mümkün olabileceğini gösterse de pratikte din bu uygulamayı meşru görmemiş ve hatta yasaklamıştır. Diğer taraftan bir kişi adına aynı yıl birkaç kişinin hac yapması, birden fazla ihram niyeti gibi hususlar dile getirilmiştir. Bu çalışma, üçlü vakit teorisinin gerekçeleri ve müskil vakit örneği olarak hac ibadetine değerlendirilerek konuya dair ihtilafların sonuçlarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

1. Hanefîlerin Vakıt Teorisi ve Müskil Vakıt

İslam hukukçuları vaktin ibadetle ilişkisini değerlendirirken, vaktin sebep veya şart olması ihtimallerini dikkate almışlardır. Bu bağlamda vakıt, mukayyed emirlerde emrin (vacibin) kesinlik kazanmasında sebep veya şart olarak değerlendirilebilmektedir. Ancak vaktin bu yönüyle değerlendirilmesi çalışmayla ilgili olmadığından ana taksimat içerisinde kısaca bahsedilmesi bütünlük açısından yeterli olacaktır. Mukayyed emirlerde ise vakitle ilgili en ayrıntılı tasnifin Hanefî usul eserlerinde olduğu görülmektedir.⁵ Zira görebildiğimiz kadarıyla diğer mezheplerde bu derece bir ayırım söz konusu edilmemiştir.⁶

Muvassa‘ vakti zarf olarak tanımlayan bazı Hanefîler, söz konusu vaktin vücûba etkisinden de hareketle ‘zarf, şart ve sebep’ olarak tasnif ederek, sebebiyeti de emrin vücûbu ve edânın vücûbu şeklinde kayıtlamışlardır. Zarf terimi ile emredilen fiile ilave olarak bir benzerini daha yapabilecek kadar zamanın bulunması kastedilmektedir. Bu vakıt türü için Debûsî (öl. 430/1039) müvessa‘ ifadesini, Serahsî (öl. 483/1090) ve Pezdevî (öl. 482/1089)

⁴ İbrahim Kâfi Dönmez, “Vâcip”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/412.

⁵ Şâfi gibi bazı Hanefî usul âlimleri daha kısa bir taksimat yapmışlarsa da sonraki dönemlerde vakitlerle ilgili ayrıntılı taksimat meşhur olmuştur. Bk. Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâfi, *Usûlü’ş-Şâfi* (Beyrût: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, ts.), 135.

⁶ Büyük oranda Pezdevî’nin vakıt taksimatını merkeze alarak yapılan ayrıntılı bir çalışma için bk. Mehmet Ümütli, “Hanefî Usul Düşüncesinde Emrin Veya Me’mûr Bihin Kaydı Olarak Vakıtlar (Vakıt Teorisinin Gelişimi Üzerine Bir İnceleme)”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2019), 133.

ise zarf ifadesini kullanırken⁷ her iki terimi birlikte kullananlar da olmuştur. Bu tür vaktin en temel örneği namaz olup, bir namaz vaktinde aynı türden bir başka ibadetin de yapılması mümkündür. Bundan dolayı emredilen ibadetin edası için niyetle tayin edilmesi şart koşulmuştur. Mesela bir mükellef, öğle namazı vaktinde dört rekâtlı başka namazlar da kılabilir. Namaz örneğindeki gibi vaktin ibadet için ayrılacak süreden daha fazla olduğu *zarf*, aynı zamanda edânın şartı ve vücûbun sebebidir.⁸ Edânın vücûbu için sebep olan vakit ise ilk olarak Molla Fenârî (öl. 834/1431) tarafından dillendirilmiş olup⁹ örnek olarak da muayyen bir vakit için nezredilen namaz veya sadaka zikredilmiştir.

Mudayyak vakit için *mi'yâr* ifadesini kullanan Hanefîler, bu vakit türünü 'sadece mi'yâr', 'mi'yâr, şart, vücûb için sebep', 'mi'yâr, şart, edânın vücûbu için sebep' şeklinde tasnif etmişlerdir. Pezdevî'nin taksimatında üçüncü sırada yer alan *mi'yâr*¹⁰ ile kastedilen, belirlenen vakit içerisinde emrolunan ibadet türünden ikinci bir ibadetin yapılmasının zaman açısından mümkün olmamasıdır. Pezdevî'nin, sebep ve şart olma özelliklerinden de soyutlayarak sadece mi'yâr şeklindeki bu tasnifini daha sonra gelen Hanefî usul âlimleri de genel olarak devam ettirmişlerdir.¹¹ Serahsî ise bu vakit türüne yeni bir başlık açmadan bir önceki kısımda yer vermiştir.¹² Sadece mi'yâr olan vaktin örneği; Ramazan orucunun kazası, keffâret oruçları ve mutlak olarak nezir oruçlarıdır.¹³ Anlaşıldığı gibi bu tür vakit, ibadetin edâsı için şart olmadığı gibi vücûbun sebebi de değildir. Edânın şartı ve vücûbun sebebi olan mi'yâr türündeki vaktin örneği ise oruç olup, aynı gün içerisinde sadece bir oruç tutulabileceği için vakitle emrin kapsadığı süre örtüşmektedir.¹⁴ 'Mi'yâr, şart ve edânın vücûbu için sebep olan vakit' tanımlamasına ilk olarak yer veren Hanefî usul âlimi Pezdevî olsa da o söz konusu vakit türünü müstakil bir başlık altında ele almamıştır. Pezdevî şârihi Abdüazîz el-Buhârî (öl. 730/1330) bu tür vakti müstakil bir başlık olarak değerlendirmektedir.¹⁵ Abdüazîz el-Buhârî'ye göre burada bahis konusu olan vakit türü her ne kadar mi'yâr olsa da ibadetin vücûb sebebi değildir. Sonraki dönem Hanefî usul âlimleri de Abdüazîz el-Buhârî'nin görüşünü

⁷ Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001), 67; Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî* (Karatşi: Matbaa Cavid Baris, ts.), 40; Serahsî, *el-Usûl*, 1/30.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Kâhire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/213.

⁹ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/228.

¹⁰ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/247.

¹¹ Molla Fenârî, Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Füsûlü'l-bedâyi' fî usûli'ş-şerâi'*, thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasen İsmail (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2006), 1/ 220-228.

¹² Serahsî, *el-Usûl*, 1/42.

¹³ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/247; Molla Fenârî, *Füsûlü'l-bedâyi'*, 1/223 vd.

¹⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/230.

¹⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/247.

devam ettirmiştir.¹⁶ Bu vakit türünün örneği olarak ise muayyen olarak yapılan oruç veya itikâf nezridir.

Hanefiler tarafından, yukarıda zikredilen vaktin zarf ve mi'yâr taksimatına ek olarak 'müşkil vakit' kavramı ortaya konulmuştur. Diğer mezheplerde ise böyle bir ayırım görülmemektedir. Müşkil vaktin diğer iki vakit türüyle olan bağlantısı, Hanefî usul âlimlerinin bu terimleri nasıl ifade ettikleriyle yakından alakalıdır. Zarf niteliğindeki vakit için farklı adlandırmalar yapılmış olup Debûsî müvessa' şeklinde, Pezdevî, Serahsî ve Molla Hüsrev zarf şeklinde isimlendirmiştir. Zarf olarak nitelenen vakit türünde mükellef, namaz ibadetinde olduğu gibi emredilen fiilin bir benzerini de yerine getirme imkânına sahiptir. Mi'yâr olarak nitelenen mudayyak vakit türünde ise mükellef, oruç ibadetinde olduğu gibi emredilen fiilin bir benzerini yerine getirme imkânına sahip değildir; çünkü oruç doğası gereği vaktin bütününe kapsayan bir ibadettir. Müşkil vakitte ise her iki vakit türüne yönelik bir benzerlik bulunmaktadır. Zira mükellef, emir için belirlenen vakitte, teorik olarak emredilen ibadetin bir benzerini yapma imkânına sahip olsa da bu vakit içinde aynı türden ikinci bir ibadet meşrû sayılmamıştır. Bu nedenle Hanefiler, ne tam anlamıyla zarf ne de mi'yâr diyebileceğimiz üçüncü bir vakit türüne işaret etmişler ve bunu da genel olarak müşkil vakit diye isimlendirmişlerdir. Serahsî vaktin kısımlarını sayarken üçüncü kısım için 'müşkil müteşabih' ifadesini kullanır.¹⁷ Debûsî belirli bir vakitle kaydedilmiş ibadetleri üç kısma ayırmıştır. Birinci kısmı müvessa' olarak isimlendirirken ikinci kısım için mi'yâr ifadesini kullanır. Üçüncü vakit türüne ise 'müşkil olan belirli vakit' ismini verir.¹⁸ Pezdevî ise bu vakti 'müşkil muvakkat' olarak tanımlamış,¹⁹ daha sonraki Hanefî usul âlimleri de bu isimleri kullanmışlardır.²⁰

Müşkil vaktin tek örneği olan hac ibadetinde emrin vakitle olan ilişkisi dikkate alındığında vaktin emir için sebep değil şart kabul edildiği görülmektedir. Zira haccın sebebi Kâbe-i Müşerrefe'dir.²¹ Pezdevî'nin sadece mi'yâr olan vakit olarak isimlendirdiği kısım dışında kalan dört yerde vakit aynı zamanda ibadetin vücûbu ya da edâsının vücûbu için sebeptir. Kanaatimizce meselenin özü vaktin hac ibadeti için sebep olmamasındadır. Tam da bu nedenle bazı âlimler, hac ibadetine yönelik emri mutlak olarak kabul ederek konuyu mutlak emrin fevriliği çerçevesinde ele almışlardır.²²

¹⁶ Ümütli, "Hanefî Usul Düşüncesinde Emrin Veya Me'mûr Bihin Kaydı Olarak Vakitler, 132.

¹⁷ Serahsî, *el-Usûl*, 1/30.

¹⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 67.

¹⁹ Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 41 vd.; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/248.

²⁰ Nesefî, *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-Menâr* (Bejrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 1/132.

²¹ Şâşî, *Usûlü's-Şâşî*, 366.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf, 1994), 2/105; Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Meys (Bejrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1982), 1/38, 101.

Diğer mezheplerde mudayyak vakit (mi'yâr) olarak kabul edilen hac ibadetinin vaktine Hanefiler müşkil demişlerdir. Konunun tek örneği olan hac ibadetinin vaktinin neden müşkil kabul edildiği ise Hanefî usul âlimleri arasında farklı gerekçelere bağlanmıştır. Debûsî, haccın vaktini neden müşkil olarak isimlendirdiğini uzunca izah etmiştir. Ona göre bu kısmın örneği olan hac ibadetinin, senenin hangi zamanında yapılacağı belli olmakla beraber (hac ayları haccın edâ vaktidir) hangi yılda yapılacağı belirtilmemiştir. Mükellefin, mümkün olan ilk yılda hac yapması gerektiği kabul edilirse mudayyak vakit, daha sonraki yıllarda yapabileceği de kabul edilirse muvassa' vakit olacaktır. Buradan hareketle hac ibadetini daha sonraki yıllara bırakan ve fakat edâ edemeden vefat eden birisinin sorumlu olması da dikkate alındığında bir işkâl söz konusu olmaktadır. Buradaki işkâli anlatırken, aslında hac aylarının özel isim olmaları nedeniyle belirli bir varlığı gösteren marife isimler olduklarını ifade eder. Ardından da tıpkı Zeyd isminde birden fazla kişinin bir araya gelmesi durumunda olduğu gibi ortaya çıkan çelişki nedeniyle kimin kastedildiği bilinemez bir hal aldığını ama bu durumun Zeyd isminin nekra olmasını gerektirmediğini belirtir.²³

Ancak Debûsî'nin müşkil vakit ifadesini bu bağlamda kullanması, ibadetin edâ edildiği vakitle doğrudan ilgili değil, hac ibadetine yönelik emrin fevri gerektirip gerektirmediği ile alakalıdır. Dolayısıyla müşkil vakit örneği olarak hac ibadetinin bu şekilde yorumlanması, konunun başka bir alanda tartışılmasını gerektirmektedir ki diğer Hanefî usul âlimlerinin pek çoğu, hac ibadetinin vaktinin müşkil olarak nitelenmesini bu açıdan ele almamışlardır. Hanefî mezhebinin kurucu imamı arasında da ihtilafa konu olan haccın fevrîliği meselesine, her iki görüşün gerekçelerini de zikrederek yer veren Debûsî, daha sonraki yıllarda edâ edilmesi durumunda işkâlin kalkacağını söylemektedir.²⁴ Bu anlayış ise, hac ibadetinin edâ esnasında müşkil vakit örneği olarak isimlendirilmesinin gerekçesinin bu olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan hac ayları olarak belirlenen zaman dilimini bu ibadet için bir anlamda mi'yâr olarak kabul etmiş ve bir yılda ikinci bir hac ibadeti için vaktin yeterli olmadığını açıkça ifade etmiştir.²⁵

Serahsî de aynı şekilde vaktin ilk iki kısmını zarf ve mi'yâr olarak ifade ettikten sonra üçüncü kısım için müşkil müştebih terimini kullanmıştır.²⁶ Üçüncü kısım için hac ibadetini örnek olarak gösteren Serahsî'ye göre hac; erkânı belli bir ibadet olup bunlar hac vaktinin tamamını kapsamadığı için namaza benzemektedir. Bir yıl içerisinde sadece bir defa hac yapılabilmesi yönünden ise oruca benzer ki işte müşkil olmasının sebeplerinden biri budur. Bir diğer sebep ise insan ömründe bir defaya mahsus olarak emredilen haccın, yılda bir defa

²³ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 67-68.

²⁴ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 71.

²⁵ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 67.

²⁶ Serahsî, *el-Usûl*, 1/30.

gelen hac ayları açısından mi'yâr gibi olsa da ömrün sair yıllarında da tekrarlanması itibariyle zarf görünümü vermesidir.²⁷

Serahsî'nin zikrettiği ikinci gerekçe, Debûsî tarafından dile getirilen gerekçeyle aynı olması açısından bir önem arz etse de birinci gerekçe ile adeta çelişki içeriyormuş kanaati uyandırmaktadır. Zira birinci gerekçede haccın rükünlerinin her birinin tekrarına yetecek kadar vaktin olması nedeniyle bir sonuca varılırken, ikinci gerekçede bir yılın hac ayları mi'yâr olarak tanımlanmıştır. Bu ise, birinci gerekçenin adeta iptalini gerektirmektedir ki bu durumda hac ibadetinin vaktini müşkil olarak kabul etmek doğru olmayacaktır. Diğer taraftan ömürde bir defa yapılması farz olan haccın hangi yıl yapılacağına dair tartışmalar müşkil olmayı gerektiriyorsa, ömürde bir defa Ramazan ayında oruç tutmak farz olsaydı aynı müşkil durum burada da olacaktı. Dolayısıyla buradaki işkâl ibadetin edâ vakti sırasında olan bir işkâl olmayıp fevrîliği ile ilgilidir. Mesela hangi yılda tutacağını belirtmeden mutlak olarak Muharrem ayını oruçlu geçirmeyi adayan bir mükellefin durumu dikkate alındığında hacca benzerlik göstermektedir. Zira Muharrem ayı yılda bir defa gelir ve bir yıl içerisinde aynı ay iki defa oruçlu geçirilemez. Dolayısıyla ilk Muharrem ayı geldiğinde oruç tutmazsa sonraki Muharrem aylarından birinde tutması mümkündür. Ancak sonraki Muharrem ayına çıkması kesin değildir. O hâlde bu tür bir adak da müşkil vakit örneği kabul edilebilmelidir. Buradan hareketle hac ibadetindeki asıl müşkil vakit örneği olma yönünün, aynı yıl içinde birden fazla hac yapmaya yetecek kadar geniş vakitli olmasında aranması daha uygun görünmektedir. Zira müşkil vaktin tek örneği hac ibadeti olarak kabul edilmişken buradaki müşkil olma gerekçesi başka ibadetlerde de görülebilmektedir. Debûsî, namazı ilk vaktinde edâ etmeyen ve sonrasına erteleyen bir kimsenin durumuyla haccı ilk farz olduğu yılda edâ etmeyerek sonraki yıllara bırakan kişiyi karşılaştırmıştır. Onun, namaz için yapılan erteleme makul bir süre olduğu ve âdeten bu kadar kısa bir sürede ölümün beklenmediği; hâlbuki haccın ertelenmesi en az bir yıl gerektirdiği için bu kadar uzun süre yaşamının garantisi olmadığı yönündeki izahları,²⁸ bahsedilen adak orucu için de geçerli olacaktır.

Aslında haccın rükünleri bir bütün olarak düşünüldüğünde her biri tamamlanmadan haccın da tamamlanması söz konusu olmayacaktır. Bu nedenle rükünler için ayrılan sürenin fazla olması, aynı rükünün birden fazla defa yapılabilmesine imkân verse de diğer rükünler için ayrılan süre henüz başlamamış olduğu için ibadet tamamlanmış olmayacaktır. Söz konusu rükünleri en az sayıda tutan Hanefîlerin görüşü dikkate alındığında dahi Arafat vakfesi ile farz tavafın yapılması arasında belirli bir süre vardır. Yani Arafat vakfesinin son vakti olarak belirlenen Zilhicce'nin onuncu günü fecr-i sâdık bitmeden önce farz tavafın yapılması mümkün değildir. Dolayısıyla hac ibadeti diğer ibadetler gibi bir bütün olarak düşünüldüğünde ancak ikinci rükünün tamamlanmasıyla hac ibadeti de tamamlanmış

²⁷ Serahsî, *el-Usûl*, 1/42.

²⁸ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 71.

olacaktır. Bu durum, namazın herhangi iki rükünü ile karşılaştırıldığında şöyle bir görünüm ortaya çıkacaktır. Mesela namazda rükû yapan bir kimse secde yapmadan ikinci, üçüncü ve hatta dördüncü olacak şekilde fazladan rükû yapmış olsa en hafif yaptırımı sehiv secdesi gerektiğidir ki bunun bile isteye yapılması durumunda namazın bozulacağı ve iadesinin gerekeceği açıktır. Aynı şekilde birinci rekâtı kılarken tekrardan namaza başlayıp ikinci bir namaz için niyetlenip her iki namazı da tamamlamak gibi bir uygulamaya cevaz veren olmamıştır. Rükünlerin tamamı bir araya gelerek namazı oluşturduğuna göre hac ibadeti için de aynı kural geçerli olmalıdır. Öyleyse bütün rükünlerini edâ etmek suretiyle tamamlanmamış bir hac ibadetine, vakit yeterli diyerek yeni bir niyetle rükün tekrarı yapmak da uygun olmayacaktır. Diğer taraftan sair ibadetlerin edâsı sırasında ibadete ait fiillerin gereğinden fazla yapılması sorun teşkil ederken hac ibadetine bu durum farklı olarak ele alınmıştır. Mesela Arafat vakfesinin başlama vaktinden sonuna kadar belirlenen mekânda bulunmak, bu fiilin tekrarlandığı anlamına gelmemektedir. Tavaf sırasında Kâbe'nin etrafında yedi şavt yerine sekiz veya dokuz şavt olarak dönmek, tavaf açısından bir sakınca oluşturmadığı gibi, fazladan tavaf yapmakta da bir sakınca görülmemiştir.²⁹ Dolayısıyla başlanan rükünün hâla devam ettiği görünümü ortadadır.

Hac ibadeti en azından iki rükünden müteşekkil olduğuna göre bunlar tamamlanmadan yeni bir ihram ve niyetle ikinci hac ibadetine başlanması da mümkün olmamalıdır. Bu ise hac ibadeti için belirlenen vaktin mi'yâr türünden olması gerektiği kanaati oluşturmaktadır.

2. Müşkil Vakit Örneği Olarak Hac

Hanefiler tarafından müşkil vakit örneği olarak zikredilen hac ibadeti, rükünleri bakımından ve edâsıyla ilgili bazı hususlar dikkate alınarak incelendiğinde işkâlin nerede olduğu ve sonuçları görülebilecektir. Zira bu ibadetin vaktinin müşkil olarak kabul edilmesinin iki gerekçesinden biri, rükünlerin tekrarı için yeterli vakit olduğu şeklindedir.

2.1 Haccın Rükünleri ve Vakitle İlişkisi

Başta Şâfiî mezhebi âlimleri olmak üzere pek çok âlim haccın rükünlerini dört olarak kabul etmişlerdir. Bunlar; ihram, Arafat vakfesi, farz tavafı ve sa'y şeklinde sıralanmaktadır.³⁰ Bunlara ilave olarak Müzdelife vakfesini, saçların tıraş edilmesi veya kısaltılmasını ve rükünler arasında tertibi de ekleyenler vardır.³¹ Hanbelîlerde ise haccın rükünlerini iki, üç ve

²⁹ Ebü'l-Mehâsin Fahrülislâm Abdülvâhid b. İsmâîl b. Ahmed er-Rûyânî, *Bahru'l-mezheb*, thk. Tarık Fethi Seyyid (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009), 3/491.

³⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el- Vâhidî en-Nîsâbü'rî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Heyet (Riyad: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, 2009), 4/7; Takıyüddin Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Edemî, *el-Münevver fi râcihi'l-Muharrar*, thk. Velid Abdullah el-Münis (Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2003), 231-232.

³¹ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kâhire: Dâru'l-hadîs, 2004), 2/114-119; Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfiî

dört şekilde kabul eden rivayetlere yer verilmektedir.³² Bakara sûresi 196. ayetin tefsirine yer veren âlimler bu ayette geçen *وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ* (:Allah için hac ve umreyi tamamlayın) ifadesini yorumlarken öncelikli olarak umrenin farz olup olmadığı konusuna yer vermişlerdir. Devamında da haccın tamam olması için gerekli olan fiilleri sayarken yukarıda belirtilen rükünlere ek olarak, hac ve umre niyetinin sırf Allah rızası için olması gerektiği ve başka bir gayenin buraya dâhil edilemeyeceğini belirtmişlerdir.³³

Hanefî mezhebinde ise haccın rükünleri Arafat vakfesi ve farz tavafı olmak üzere iki olarak kabul edilir.³⁴ Arafat vakfesinin vakti Zilhicce'nin dokuzuncu günü öğle vaktinden başlamak üzere onuncu günü fecr-i sâdık arasındadır.³⁵ Ziyaret tavafı olarak isimlendirilen farz tavafın vakti ise, başlama zamanı açısından ihtilaf olmakla beraber Hanefîlere göre kurban bayramının ilk günü fecr-i sâdıktan sonra başlayıp ömrün sonuna kadar devam eden bir süredir.³⁶

Hadis-i Şerif'te buyurulan 'Hac Arafat'tır'³⁷ ifadesiyle bunun haccın edâsı için yeterli şart olarak kabul edildiğinin anlaşılacağı ve fakat önemine binaen vurgu yapıldığı kabul edilir.³⁸ Bununla birlikte Arafat vakfesinden sonra işlenecek her türlü cinayetin bir telafisi olduğu göz önüne alınırsa vakfeyi tamamlayan bir mükellefin ömrünün sonuna kadar da olsa bir şekilde ziyaret tavafını yapmasıyla birlikte haccı geçerli olacaktır. Ancak vakfe öncesi bazı sebeplerden dolayı haccın iptali mümkün olduğu gerekçesiyle vakfenin ne derece önemli bir rükün olduğu açıktır.³⁹ Molla Hüsrev, (öl. 885/1480) Arafat'ta bir süre duran kişinin vakfesinin geçerli olacağını belirten ifadelerle dikkat çekerek, bu vakfe ile haccın tamam olacağı değil vakfe rükününün tamamlanmış olacağını belirtir. Yani haccın tamamlanması için

---

el-Kazvînî, *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*, thk. Muhammed Ali İvaz-Adil Ahmet Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997), 3/433; Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ b. Ali ed-Demîrî, *en-Necmü'l-vehhâc fi şerhi'l-Minhâc*, thk. Heyet (Cidde: Dâru'l-minhâc, 2004), 3/531; Abdullah b. Abdürrahman b. Sâlih el-Bessâm, *Tavdîhu'l-Ahkâm min Bulûğî'l-Merâm* (Mekke: Mektebetü'l-esedî, 2003) 4/192; Abdülazîm b. Bedevî, *el-Vecîz fi fîkhi's-Sünneti ve'l-Kitâbi'l-azîz* (Mısır: Daru İbn Recep, 2001), 253-254.

³² Ebû İshâk Burhânüddîn İbn Müflih İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmîni ed-Dımaşkî, *el-Mübdi' fi şerhi'l-Mukni'* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997), 3/239-240.

³³ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmut Şehhâte (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâs, 2002), 1/171; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tefsîru't-Taberî*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru hicr, 2001), 3/328.

³⁴ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'î' fi tertîbi's-şerâ'î'* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986), 2/125.

³⁵ Kâsânî, *Bedâ'î'*, 2/125.

³⁶ Kâsânî, *Bedâ'î'*, 2/133.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, ts.), "Kitâbü'l-Menâsik", 57.

³⁸ Abdülkerim b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *el-Mühezzeb fi ilmi usûli'l-fîkhi'l-mukâran* (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999), 4/1792.

³⁹ Kâsânî, *Bedâ'î'*, 2/125.

diğer rüknün de yerine getirilmesi gerekmektedir. Haccın tamam olduğunu söyleyenlerin ifadesini ise artık ibtalin mümkün olmadığı bir noktaya gelinmesi olarak yorumlamaktadır.⁴⁰ Zira farz tavaf için verilen süreyi ömrün sonuna kadar kabul edenlerin olduğu ifade edilmişti. Ayrıca Hanefi usul âlimlerinden Cessâs, (öl. 370/980) ihramla birlikte Arafat vakfesini tamamlayan bir kimsenin haccın rükünlerinden çoğunu yerine getirmiş olması nedeniyle artık haccının fesat kabul etmeyeceğini belirtmektedir.⁴¹

Hanefilere göre Arafat vakfesi öncesi gerçekleşen cima haccın butlanını gerektirirken vakfe sonrası cima ceza ile telafi edilebilmekte ve hac geçerli olmaktadır.⁴² Şâfiîlerde cima, haccın her türlü butlanını gerektirirken Hanbelîlere göre Arafat vakfesinden sonra ve fakat büyük şeytana taş atmadan önce cinsel ilişkide bulunan kimselerin haccı geçersiz sayılmaktadır. Yani Arafat vakfesi sonrasında bile haccın butlanı mümkündür.⁴³ Mâlikîlere göre ise tavaf sonrası ve fakat şeytan taşlamadan önce cinsel ilişkiye girmek haccı bozmazken tavaf öncesi ve vakfe öncesi yapılan cinsel ilişki haccı bozmaktadır.⁴⁴

Arafat vakfesinin geçerli olması için ihram dışında özel bir niyetin olması şart koşulmamışken farz tavafta en azından tavaf niyetinin olması gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle birinden kaçmak veya birini kovalamak için Kâbe'nin etrafını dönen kişinin farz tavafı geçerli olmadığı gibi etrafında döndüğü yerin Kâbe olduğunu bilmeden tavaf yapan bir kimsenin tavafı da geçerli sayılmamıştır. Ancak farz tavaf dışında bir tavafa niyet etmesi durumunda ise tavaf niyeti esas alınmış ve farz olan tavaf dışındaki niyetler geçersiz sayılarak farz tavafın gerçekleştiği hükmüne varılmıştır. Bunun gerekçesi olarak da farz tavafın ihramdan çıktıktan sonra olması gösterilmiştir.⁴⁵

Haccın en önemli rüknü olarak kabul edilen Arafat vakfesi, ihram ve niyet şartına bağlı olduğu için bunlardan hâli olarak tekrarı söz konusu olamaz. Bu nedenle ikinci bir vakfeden bahsedebilmek için yeni bir niyet ve ihramın olması gerektiği açıktır. Aynı ihram ve niyet ile saatlerce Arafat'ta vakfe yapmak vakfenin tekrarı olarak değerlendirilmemiş ve hatta belirlenen vakitten önce Arafat'tan ayrılmak haccı bozmasa da cezayı gerektiren bir eylem olarak kabul edilmiştir.

⁴⁰ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gururî'l-ahkâm* (Beyrût: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, ts.), 1/232.

⁴¹ Cessâs, *el-Fusûl*, 4/131.

⁴² Kâsânî, *Bedâ'î*, 2/218.

⁴³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed ez-Zerkeşî, *Şerhu'z-Zerkeşî* (Riyâd: Dâru'l-abikân, 1993), 3/319; Edemî, *el-Münevver*, 226; Abdülaziz b. Bedevî b. Muhammed, *el-Vecîz fî fıkhi's-sünneti ve'l-kitâbi'l-azîz* (Mısır. Dâr ibn Receb, 2001), 259.

⁴⁴ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-Kâfî fî fıkhi ehli'l-Medîne*, thk. Muhammed el-Morîtânî (Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd el-hadîse, 1980), 1/396.

⁴⁵ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/232-233.

2.2 Birden Fazla İhram

Müşkil vakitle ilgili en ciddi bağlantının kurulabileceği fiil belki de ihramdır. İhram, Hanefiler tarafından hacın rüknü olarak kabul edilmese de burada kastedilen mananın, ihram kıyafeti olarak belirlenen örtülerin kullanılması olarak anlaşılması gerekmektedir. Zira ihram, ibadet için niyet olarak düşünüldüğünde böyle bir niyet olmaksızın hac ve umrenin olması da mümkün olmayacaktır. Buradan hareketle ihram ile kastedilen mananın niyetlenmek olduğunu belirterek, ihramla ilgili izahlar yapılacaktır.

Bir mükellefin aynı anda birden fazla ihrama niyet edebilmesi ihtimali, ihramı gerektiren ibadetler olan hac ve umre ile ilgili olacağından söz konusu iki ihramdan birinin hac diğersinin umre için olması düşünülebileceği gibi her ikisinin de hac veya umre için olması da mümkündür.⁴⁶ Mükellefin, her iki ihrama da hac niyetiyle girmesi durumunda ise Serahsî, ikinci ihramın vaktini de beyanla; bayram günü sabah yeni bir hac için ihrama giren kişinin bu ihramının geçerli ve bağlayıcı olup bir sonraki sene hac görevlerini tamamlayana kadar ihramlı kalacağını belirtir. Ayrıca birinci hacın ihramından henüz çıkmamış olması nedeniyle iki ihramı birleştirdiği için kurban cezası gerekeceği kanaatindedir. Zira birinci hacın menâsikini tamamlamaya devam etmesinin, ikinci hacın iptali anlamında olmadığını kabul ederek zaten ikinci hacın zamanının henüz gelmediğini belirtir. Bu durumda ise yasaklanmış olan bir davranışı yaptığı yani iki ihramı birleştirdiği için kurban kesme cezasını hak etmiş olacağı kanaatindedir.⁴⁷ Serahsî, Arafat vakfesi yapan bir kimsenin yeni bir ihram niyetiyle ikinci bir hac vakfesi yapması durumunda bunun geçersiz olacağını ve böyle yapan kişinin kurban cezasının yanı sıra daha sonra hac ve umre de yapması gerektiğini belirtir. Akabinde de konuya dair mezhep içi ihtilaflara ve gerekçelerine yer verir. Ayrıca bir yılda iki hacın olamayacağını da açıkça ifade eder.⁴⁸

Serahsî, iki hac için iki defa ihrama giren bir kimsenin hac fiillerine başlamadan önce eşyle birlikte olması durumunda Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) göre iki kurban kesmesi gerektiğini beyan etmektedir. Zira hac eylemleri için harekete geçene kadar her iki ihram da geçerli ve bağlayıcı olduğundan iki ayrı ceza terettüp edecektir. Ebû Yusuf'a (öl. 182/798) göre ise bu kişinin sadece bir kurban kesmesi yeterlidir. Çünkü iki ihram ile iki hacca niyet ettiği anda bunlardan biri doğrudan iptal edilmiş kabul edilmektedir.⁴⁹

Hanefî mezhebindeki genel kabule göre hac ibadeti için ihrama giren bir kimse, hac fiillerine başlayarak Müzdelife gecesi Müzdelife'de ikinci bir ihrama niyet etse bu niyeti derhal

⁴⁶ İki ihramla ilgi farklı ihtimaller ve hükümleri için bk. İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.), 3/117-118; Nizâmüddîn el-Belhî başkanlığında heyet, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* (Lübnan: Dâru'l-fikr, 1892), 1/254.

⁴⁷ Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-marife, 1993), 4/178-183.

⁴⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/60.

⁴⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/184.

geçersiz olur. Zira ikinci ihram niyeti iptal edilmemiş olsa bu kişi Arafat'a dönerek bir vakfe daha yapar ve böylece aynı yıl içinde iki hac edâ etmiş sayılır. İmam Serahsî, başlangıçta iptal edilmeyen ikinci ihramın burada neden derhal iptal edildiğini izah ederken birinci durumda henüz hac fiilleri için bir eylemin sergilenmemiş olduğunu ve bu sebeple iki ihramın da bağlayıcı olduğunu söyler. İkinci durumda ise mükellef zaten bir hac ibadetinin fiilleriyle meşgul olmaya başlamıştır ki bu durum ikinci ihramın derhal iptalini gerektirir. Şayet aynı kişi, bayram günü fecirden sonra yeni bir hac için ihrama niyet etmiş olsaydı bu durumda niyeti geçerli olacaktı. Zira her ne kadar önceki ihramı devam ediyor olsa da Arafat'ta vakfe zamanı geçmiş olacağı için aynı yılda iki hac yapmış olmayacaktır. Şâfiîlere göre ise zamanı gelmeden önce hac için ihrama girmek mümkün olmadığından ikinci ihram umre için kabul edilmektedir.⁵⁰

İmam Şâfiî (öl. 204/820) ve İmam Muhammed'e (189/805) göre bir kimse iki umre için ihrama girmiş olsa ve sonra Mekke'ye varması engellense bu durumda bir kurban göndermesi yeterlidir.⁵¹ Serahsî, bu meselenin aslını iki hac veya iki umre için ihrama giren bir kimsenin her iki ihramının da bağlayıcı olup olmadığına bağlamaktadır. Zira Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'a göre her iki ihram da bağlayıcıdır. Çünkü her ikisi de eşit olduğundan birini diğerine tercih etmeyi gerektirecek bir durum yoktur. Mesela iki kız kardeşle aynı anda evlenme konusunda olduğu gibi bu iki ihramın bir arada olmasını engelleyen bir yasak söz konusu olsaydı o zaman sadece biri geçerli olurdu. Dolayısıyla iki ihram niyetinin bir biriyle çelişki teşkil etmediği ortadadır. Ancak devamında yapılan fiillerin bir biriyle çelişmesi durumu bir vakıa olsa da bu fiiller ihrama bağlı olmadığı için onu etkilemeyecektir.⁵²

İlk görüşü savunanlar, sadece bir ihramın bağlayıcı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü onlara göre ihram asıl maksat olmayıp burada hedeflenen hac veya umre ibadettir. Dolayısıyla aynı yıl içinde iki hac tasavvur edilemeyeceği gibi⁵³ tek vakitte iki umre de mümkün değildir. Niyetin maksadı mümkün olmadığından dolayı da ikinci ihram geçerli olmayacaktır. Bu meseleyi oruç ve namazla kıyaslayarak aynı gün iki oruca niyet eden bir kimsenin sadece bir oruç tutmuş kabul edileceğini ve yine bir tekbir ile iki namaza niyetlenen kimsenin de yine sadece bir namaz kılmış olacağını ifade etmişlerdir. İmam Şâfiî, ihramı bir rükün olarak kabul ettiği için böyle bir sonuca ulaşması anlaşılabilir görünmektedir. İmam Muhammed ise her ne kadar ihramı haccın şartı olarak görse de bazı durumlarda rükün olarak

⁵⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/115.

⁵¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/115.

⁵² Serahsî, *el-Mebsût*, 4/116; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-İstılâm fi'l-hilâf beyne'l-imâmeyn eş-Şâfiî ve Ebi Hanîfe*, thk. Nâyif b. Nâfi' el-Ömerî (Kâhire: Dâru'l-menâr, 1992), 2/267 vd.

⁵³ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türki el-Mısri el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *el-Mensûr fi'l-kavâidi'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf el-Kuveytiyye, 1985), 1/383.

değerlendirilebileceği kanaatindedir. Buna gerekçe olarak da haccı kaçıran bir kimsenin gelecek sene tekrar hac yapana kadar ihramlı beklemek zorunda olmayışı delil gösterilmiştir.⁵⁴

İmam Şâfiî, Hanefilerin her iki görüşünü de zikrederek ayrı ayrı cevap vermiştir. Ona göre ikinci ihramı baştan itibaren yok sayan görüş ile hac fiillerine başladığı andan itibaren ikinci ihramı geçersiz sayan görüş sahipleri iptal edilen ihram için kurban cezası ve haccın kazası gerektiğini kabul etmektedirler. Ancak iki orucun aynı günde mümkün kabul edilmediği, namazı kaçıran bir kimsenin iki farklı namazı aynı anda kaza etmesinin de mümkün olmadığı gibi aynı anda iki hac ihramının da olamayacağını ifade eder. Zira başlanan bir ibadet tamamlanarak çıkılmadan yeni bir ibadete başlanamaz ve bu konuda kıyas yapılamaz.⁵⁵ Ancak İmam Mervezî (öl. 340/951) bu konuyu açıklarken farklı bir bakış açısı getirerek öncelikle aynı yılda iki hac yapılmasının edâ açısından meşru olmadığını söyler. Devamında ise edânın ihramdan farklı olduğuna değinerek, bir kimse Arefe gecesine Kûfe veya Horasan'ın uzak bir noktasında ihrama girse haccı edâ etmesi mesafe açısından imkânsız olduğu halde ihramı geçerli kabul edileceğini belirtir. Sonra aynı yıl ikinci hac için ihrama niyetlenen kişinin durumunu buna kıyaslayarak birincisinde mükelleften kaynaklanan bir acziyetin, diğerinde ise dinin ikinci haccı meşru saymamasından kaynaklanan bir acziyetin olduğuna işaret eder. İki durum arasındaki benzerlikten hareketle de birincide geçerli olan ihramın ikincide de geçerli sayılacağını belirtir.⁵⁶ O günün ulaşım şartları ve vasıtaları düşünülerek verilen bu örnek günümüzde geçerliliğini yitirmiş gibi görünse de örneğin mekân isimleri olmaksızın düşünüp mükellefin Arafat vakfesine yetişme imkânı olmayan bir yerden ve zaman diliminden ihrama girmesi şeklinde tasavvur edilmesi hâlinde yine maksat hâsıl olacaktır.

İbn Hümâm (öl. 861/1457) iki veya daha fazla ihramın birleştirilmesi konusunu farklı ihtimalleriyle ele almış, söz konusu birleştirmenin ya aynı anda ya birbiri ardına veya da belirli bir süre sonra, mesela birinci ihramdan çıkmak için tıraş olmadan önce veya sonra olması durumlarından bahsetmiştir. İki ihrama aynı anda veya peş peşe niyet etmesi durumunda ise Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre her iki ihramın da İmam Muhammed'e göre ise sadece bir tanesinin bağlayıcı olduğunu belirtmiştir. Ancak ilk görüşte belirtilen her iki ihramın da bağlayıcı olması, devamında da iki haccın yapılabileceği anlamına gelmeyip bu ihramlardan biri (bir tanesi dışındakilerin hepsi) reddedilecek ve mükellef bu fiilinden dolayı sorumlu tutularak bazı cezalara muhatap olacaktır.⁵⁷ Başlangıçta her iki ihramın da bağlayıcı olduğunu kabul edenler, bu ihramlardan sadece bir tanesinin devam edeceğini ve diğerlerinin ise iptal edileceğini söylemekle beraber hac veya umre fiillerinden herhangi birine

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/115-116.

⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Umm* (Beyrût: Dâru'l-marife, 1990), 2/149.

⁵⁶ Sem'ânî, *el-Istîlâm*, 2/268.

⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/117.

başlamadan önce işlenecek bir ihram cinayetinin ihram sayısı kadar ceza gerektireceğini belirtmişlerdir.⁵⁸

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hac ibadetinin vaktinin müşkil vakit olarak isimlendirilmesine müsait olan tek yer iki ihram konusudur. Zira ihram dışında hac menâsikinden herhangi birinin tekrarlanması hacca zarar vermediği gibi ceza da gerektirmemektedir. O halde müşkil vakte konu olan durum, başlangıçta iki ihrama girme hususu olacaktır ki Ebû Hanîfe ve İmam Yusuf dışında ikinci ihramı derhal geçersiz sayanlara göre burada da işkâl yoktur. Geriye sadece iki ihramı başlangıç itibariyle geçerli sayanların görüşü doğrultusunda kabul edilebilecek bir müşkil vakit örneği kalmaktadır ki onlara göre de ikinci ihram sürdürülebilir bir başlangıç değildir, zira mükellef hac fiillerine dair bir eylemde bulunduğu andan itibaren sadece tek ihram geçerli olacaktır. Buradan varılabilecek sonuç ise ihram dışındaki bütün hac fiillerinin vaktinin mi'yâr olarak kabul edilmesinin önünde bir mani bulunmadığıdır. İhram, tek başına hac anlamına gelmediğine göre sadece ihramda ortaya çıkma ihtimali olan işkâl nedeniyle hac ibadetinin vaktinin müşkil olarak değerlendirilmesinin, pratikte ne gibi bir değeri olduğu tarafımızca tespit edilememiştir.

2.3 Bir Kişinin Aynı Yıl Birden Fazla Hac Yapması

Yapılan tarifler çerçevesinde hac ibadetinin vakti zarf olarak değerlendirildiğinde bir mükellefin aynı yıl içinde kendi adına birden fazla hac yapması ihtimali ortaya çıkabilmektedir. Zira hac fiillerinin bu süre zarfı içerisinde tekrar edilebilmesine yetecek kadar zaman bulunmaktadır. Klasik fıkıh kitaplarında bu durum; Arafe vakfesinden sonra geceleyin şeytan taşıyan ve ziyaret tavafını yapan bir kimsenin yeni bir hac niyetiyle ihrama girip fecrin doğmasından önce tekrar Arafat'ta vakfe yapması ve diğer eylemleri de yerine getirmesi suretiyle ikinci haccı yapabileceği şeklinde izah edilmiştir. Ancak bu davranışın icmaya aykırı olduğu ve şayet böyle bir şey şer'an caiz olsaydı cima fiili ile haccını bozan kişiye sonraki yıl haccı kaza etmesini emretmenin anlamsız olduğu belirtilmiştir.⁵⁹ Senedine ulaşamadığımız bu icma da haccın vaktinin mi'yâr olduğu kanaatine ulaştırmaktadır.

İmam Şâfiî aynı anda iki umre veya iki hac yapmak üzere ihrama giren veya hac ibadetine başlamışken ikinci bir hac için ihrama giren kimse için herhangi bir sorumluluk terettüp etmeyeceği görüşünde olup doğrudan ikinci ihramı geçersiz saymıştır. Zira ona göre birinci haccın tamamlanması, mükellefin tavaf, tıraş, şeytan taşıma ve Mina'da vakfe yapmak gibi bütün fiilleri yerine getirmesiyle mümkün olmaktadır. Bunun gerekçesi ise mükellefin

⁵⁸ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/118.

⁵⁹ Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Kâhire: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1895), 2/31; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Eşbâh ve'n-nazâir* (Bejrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1990), 23.

ihramla başladığı hac ibadetini bütün fiilleri tamamlayarak ihramdan çıkmakla sonlandırabileceğidir. Ayrıca konuya dair muhtemel itirazları değerlendirirken Hz. Ömer'in, hac için ihrama giren bir kimsenin Arafat vakfesini kaçırmaması hâlinde tavaf ve say yapıp tıraş olarak ihramdan çıkması ve ihramlı olarak beklemeksizin bir sonraki sene haccını kaza etmesi gerektiği şeklindeki görüşünü delil olarak ileri sürmüştür. Bu görüşe göre hac ibadetini tamamlamış olan bir kimsenin ikinci senenin haccı için ihramlı olarak kalması caiz değildir, dolayısıyla niyetlenmiş olduğu ikinci hac geçersiz olacaktır.⁶⁰ Yine İmam Şâfiî'ye göre hac vakitleri sadece bir defa hac yapabilmek için yeterli olup ikinci bir hac için vakit yoktur.⁶¹ Yani ona göre haccın vakti mi'yâr olarak tayin edilmiştir.

İbn Kudâme (öl. 620/1223) başta olmak üzere bazı müellifler, bir kimsenin aynı yıl içinde iki hac veya iki umre için ihrama girmesi hâlinde bunlardan birinin geçersiz olacağını belirterek bu görüşün İmam Mâlik (öl. 179/795) ve İmam Şâfiî'ye ait olduğunu eklemiştir. İmam Ebû Hanîfe'ye göre ise her iki ihram da geçerli olup bunlardan birinin gereği olan haccı kaza etmesi gerekmektedir.⁶² Neye niyet ettiğini unutarak iki ihramla hac veya umreye başlayan kişinin de aynı anda iki umre veya iki hac yapamayacağı ifade edilmiştir.⁶³

2.4 İlk Defa Hac Yapan Kişinin Başkası Adına Hac Yapması

Müşkil vakitle doğrudan ilgili olmasa da konunun bütünlüğü açısından önem arz eden bir husus olması nedeniyle kısaca değerlendirmeye alınan bu konuda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Gerekli şartlar oluştuğu halde kendi adına hac ibadetini edâ etmemiş olan bir kimsenin başkası adına hac yapması genel olarak geçerli sayılmamıştır. Ancak mali şartlar başta olmak üzere gerekli şartlar oluşmadığı için kendi adına hac yapmamış olan bir kimsenin başkası adına yaptığı haccın geçerli olacağı konusunda görüşler vardır. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) bu görüşün tercihe şayan olduğu kanaatindedir. Zira bu kimse başkası adına hac yapmamış olsa da zaten kendi adına hac yapabilecek durumda

⁶⁰ Şâfiî, *el-Umm*, 2/148; İbnü'd-Dehân, Ebû Şücâ' Fahreddîn Muhammed b. Ali b. Şuayb, *Takvîmü'n-nazar fî mesâilî hilâfiyye zâi'a ve nübez mezhebiyye nâfi'a*, thk. Salah b. Nasır b. Salah el-Huzeym (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2001), 2/150-151; Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, 110.

⁶¹ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmam eş-Şâfiî* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.) 1/367.

⁶² Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrîd*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc – Ali Cuma Muhammed (Kâhire: Dâru's-selâm, 2006), 4/2034 vd.; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Muğnî* (Mısır: Mektebetü'l-Kâhire, 1968), 3/269; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym el-Mısırî, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Kâhire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/55; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanîfe* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1999), 99.

⁶³ Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî, *el-Muhîttü'l-Burhânî*, thk. Abdülkerim Sâmi el-Cündî (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004), 2/52.

da değildir.⁶⁴ Mâlikî mezhebinde de vasiyet etmiş olması hâlinde vefat eden adına hac yapmak üzere, kendisi adına henüz hac yapmamış olan birisinin kiralanmasına cevaz verilmiştir.⁶⁵

Kendi adına farz haccı edâ etmemiş olan bir kimsenin yaptığı nafîle, adak veya bedel haccının ise kastedilen cihette geçerli olmayıp kendi adına farz hac yapmış olacağı yönündeki görüş, sonraki dönemlerde kabul edilen yaygın görüş olmuştur.⁶⁶ Bu görüşün gerekçesi olarak da hac vaktinin mudayyak olması, hac emrinin fevrîliği gibi hususların yanı sıra Şübrüme hadisi gösterilmiştir.⁶⁷ Ancak Hanefîlerde nafîle haccın geçerli olacağını ifade eden görüşler de yer almaktadır. Zira hacc, ömürde bir defa yapılması istenen müvessa' vakitli bir ibadet olup mükellef dilediği zaman yapabilir.⁶⁸

2.5 Bir Kişinin Aynı Yıl Birden Fazla Kişi İçin Hac Yapması

Kabul şartları konusunda birtakım farklılıklar olmakla beraber bir kimsenin ölen kimse adına veya hayatta olduğu halde hac ibadetini yerine getiremeyecek bir kimse adına vekâleten hac yapması geçerli kabul edilmiştir.⁶⁹ Meselenin konuyla ilgili tarafı ise iki farklı kişi adına vekâlet etmekte olan bir kimsenin, aynı yıl her ikisi için de hac yapmasının mümkün olup olmayacağıdır. İmam Serahsî iki farklı kişinin vekâletiyle hareket ederek aynı yıl her iki müvekkil için de hacca niyet eden bir kimsenin iki vekâletinin de geçersiz olduğunu ve yapılan haccın kişinin kendisi adına yapılmış olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü müvekkillerden birini diğerine tercih etmeyi gerektirecek bir durum yoktur. İki haccı da aynı anda yapamayacağına göre her ikisi de geçersiz sayılmış olacaktır. Ayrıca hac masrafları için almış olduğu miktarı, vekâlet verenlere tazmin etmesi gerekir. Ancak her hangi bir kişinin emrini yerine getirmek üzere olmaksızın kendi anne veya babası için yaptığı hac farklı olup sonradan dilediği kişi adına yapabileceği gibi sevabına onları da ortak kılmak şeklinde bir tasarrufta bulunabilir.⁷⁰ İmam Şâfiî de bu konuda benzer bir görüş ortaya koyarak, bir kimse anne ve babası adına hac yapması için bir kişiyi kiralsın ve o kişi de kiralayanın hem annesi

⁶⁴ İbn Müflih, *el-Mübdî' fi şerhi'l-Mukni'*, 3/91; Hamd b. Abdullah b. Abdülazîz el-Hamd, *Şerhu Zâdi'l-müstekni'* (y.y.: ts.), 11/25.

⁶⁵ İbn Abdülber en-Nemerî, *el-Kâfi*, 1/408.

⁶⁶ İbnü'd-Dehân, *Takvîmü'n-nazar*, 2/144; Velîd b. Râşid es-Saîdân, *Telkîhu'l-efhâmi'l-aliyye bi şerhi'l-Kavâidi'l-fikhiyye* (y.y.: ts.), 2/41.

⁶⁷ Şübrüme hadisi olarak bilinen rivayet için bk. Şâfiî, *el-Müsned* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1980), 110, 364.

⁶⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 97.

⁶⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1999), 4/257; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/142 vd.; Karâfi, *el-Furûk*, 2/202-203; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkı, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrût: Dâru'l-fikr, 1992), 2/595.

⁷⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/157; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/149-150.

hem de babası için hacca niyet etse akdi bozmuş sayılır ve hac kendisi adına yapılmış kabul edilir, demiştir.⁷¹

Bir kişinin aynı yıl içerisinde birden fazla kişi adına hac yapamayacağı hususundaki ittifak da haccın vaktinin mi'yâr olduğuna delil olarak gösterilebilir.

2.6 Birden Fazla Kişinin Aynı Yıl Bir Kişi Adına Hac Yapması

Bir mükellef hac kendisine farz olduktan sonra bazı sebeplerden dolayı bizzat bu emri edâ edemeyecek durumda olabilir. Söz konusu mücbir sebepler nedeniyle bu kişinin bir başkasını kendisine vekâleten haccın edâsı için görevlendirmesi, mezhepler arasında belirli birtakım şartlara bağlanmış olsa da⁷² vasiyet etmesi ve sonra vefat etmiş olması durumunda bu vekâlet geçerli olduğunda ittifak vardır.⁷³ Bu konuda en belirgin fark, vekâlet verenin hayatta olup olmadığıdır. Yani bazılarında göre vekâlet veren hayatta olsa bile hac vekâleti geçerli kabul edilirken bir kısım âlimler vefat etmiş olmasını şart koşmuşlardır.

Hac vekâleti konusunda ihtilafli olan bir diğer husus ise, hayatta iken farz olan haccı edâ eden bir kişinin gerek hayatında gerekse de vasiyet marifetiyle vefatı sonrasında nafîle hac için vekil tayin edip edemeyeceği konusudur.⁷⁴ Bu şekilde yapılan hac vekâletinin caiz olduğunun kabulünden hareketle; bir kişi gerek farz olan hac için gerek nafîle hac için birden fazla vekil tayin edebilir mi? Diğer bir soru ise; vekâlet veya vasiyet olmaksızın birden fazla kişi aynı kişi için aynı yılda hac yapabilir mi?

Hanefî mezhebine göre, kendisi adına hac yapılmasını vasiyet eden kişi bu vasiyeti için malından bir miktar tayin etmiş olabilir. Şayet tayin ettiği miktar birden fazla hac için yeterli ise bu durumda varisleri, bırakılan mal kaç tane hac için yeterli ise o sayıda haccı her yıl bir defa olmak üzere yaptırabilirler. Yine birden fazla kişiyi yetkilendirerek aynı yıl içinde hac ibadetlerinin tamamını da yaptırabilirler ki bu durum daha faziletli sayılmıştır.⁷⁵

Şâfiî mezhebinde ise yapılacak hacler arasında bir ayırma gidilmiş olup şayet bunlardan biri farz olan hac diğeri de kaza veya nezir ise, bir görüşe göre vekiller aynı anda ihrama girerlerse farz olan haccın önceliği olması nedeniyle ikisi de geçersiz olacak ve vekiller kendi adına hac yapmış sayılacaklardır. Ancak vekillerden biri diğerinden önce ihrama girerek niyetlenmişse onun yaptığı hac farz olan hac yerine geçerli sayılırken diğeri vekil kendi adına hac yapmış kabul edilmektedir. İkinci ve tercih edilen görüş ise her ikisinin de geçerli ve caiz olduğudur.⁷⁶

⁷¹ Şâfiî, *el-Umm*, 2/137.

⁷² İbnü'd-Dehhân, *Takvîmü'n-nazar*, 2/159.

⁷³ İbnü'd-Dehhân, *Takvîmü'n-nazar*, 2/178.

⁷⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 3/146.

⁷⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/149.

⁷⁶ Kazvîni, *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*, 3/299.

Şîrâzî, (öl. 476/1083) *el-Mühezzeb* isimli eserinde, üzerinde farz haccı ve adak haccı mükellefiyeti olan bir kişinin her bir hac için birer kişi kiralaması durumunda bu kişilerin aynı yıl içerisinde sorumluluklarını yerine getirebileceklerini ve her iki haccın da geçerli olduğunu savunan görüşü İmam Şâfiî'ye nisbet etmiştir. Devamında ise mezhep içinde yer alan diğer görüşün, bunun caiz olmadığı yönünde olduğunu söylemiştir. İkinci görüşün gerekçesi ise, şayet bu kişi bizzat kendisi aynı yıl iki hac yapmış olsaydı geçerli olmayacağı yönündeki kabuldür.⁷⁷

Görüldüğü üzere bir kişi adına birden fazla kişinin nafile hac yapması konusunda çoğunluğun cevazı söz konusu iken farz hacle nafile haclerin birleşmesi hâlinde ihtilaf belirlemiştir. Şîrâzî'nin, Şâfiî mezhebinde bir kişi adına aynı yıl iki hac vekâletinin geçerli sayılmadığı yönündeki görüş, müşkil vakit olması yönünden anlamlı olmakla beraber âlimlerin çoğunluğu bu uygulamayı geçerli saymakla adeta müşkil vakit meselesinin tek bir kişi tarafından yapılan hac ibadetine mahsus olduğuna işaret etmiş olmaktadır.

Sonuç

Belirli bir vakitle sınırlanmış (mukayyed) emirlerde ibadetin edâ edileceği vakit dikkate alınarak bir taksimata gidildiği daha önce ifade edilmişti. Şayet ibadet için belirlenen vakitte o ibadetin bir benzerini yapmaya yetecek kadar zaman kalıyorsa bu tür vakitler muvassa' olarak isimlendirilmiştir. Söz konusu vakit sadece o ibadet için yeterli olup bir benzerini yapmaya fırsat yoksa mudayyak olarak isimlendirilmiştir. Hanefiler, bu vakit türlerini zarf ve mi'yâr olarak isimlendirirken her iki vakit türüne de benzerliği açısından hac ibadetinin vaktini müşkil olarak isimlendirmişlerdir. Vakitlerle ilgili taksimata son derece geniş ve ayrıntılı olarak ele alan Hanefilerin, haccın vaktini müşkil olarak kabul etmelerinde iki temel yaklaşım görülmektedir. Birincisi; hac ayları belli olmakla beraber her yıl tekrarlanması ve hangi yılda yapılacağını belirlenmemesidir. Ancak emrin fevrîliği ile alakalı olan bu durumun müşkil vakit olarak yeni bir kategori altında değerlendirilmesi, başka örneklerin de olabileceği ihtimaline imkân vermektedir. İkincisi; hac ayları içerisinde haccın rükünlerini edâ etmek için belirlenen vakit, aynı türden yeni bir rüknü yapmaya yetecek kadar geniş olsa da dinin aynı türden yeni bir rüknün yapılmasına müsaade etmemiş olmasıdır. Hac vaktinin müşkil olarak değerlendirilmesi noktasında bu yaklaşım daha kabul edilebilir görünmektedir.

Haccın rükünleri konusunda farklı kabuller olmakla beraber Arafat vakfesi ve farz tavafı ittifakla rükünler arasında yer almaktadır. Arafat vakfesi için ayrılan süre, birden fazla vakfe yapmak için yeterli olmakla beraber bu vakit içerisinde farz tavafın yapılması mümkün değildir. Bu nedenle ittifakla kabul edilen iki rükün de tamamlanmadan hac ibadeti tamamlanmış kabul edilmemektedir. Her bir rükün birbirinden bağımsız olarak

⁷⁷ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/367.

düşünüldüğünde zarf görünümündeki rükünlerin tamamı bir ibadeti oluşturduğu için mi'yâr kabul edilmesi daha uygun görünmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanefîler tarafından hac ibadetinin vaktinin müşkil olarak isimlendirilmesine müsait olan tek yer iki ihram konusudur. Zira ihram dışında hac menâsikinden herhangi birinin tekrarlanması hacca zarar vermediği gibi ceza da gerektirmemektedir. Şu halde müşkil vakte konu olan durum, başlangıçta iki ihrama girme hususu olmaktadır. Zira Ebû Hanîfe ve İmam Yusuf iki ihramı da geçerli saymaktadır. Onlara göre de ikinci ihram sürdürülebilir olmayıp mükellef hac fiillerine dair bir eylemde bulunduğu andan itibaren sadece tek ihram geçerli olacaktır.

Sonuç olarak ihram dışındaki bütün hac fiillerinin vaktinin mi'yâr olarak kabul edilmesinin önünde bir mâni bulunmamaktadır. Sadece ihram hac için yeterli olmadığına göre, ihramda ortaya çıkma ihtimali olan işkâl nedeniyle hac ibadetinin vaktinin müşkil olarak değerlendirilmesinin, pratikte bir değeri olduğu görünmemektedir. Mezheplerin tamamına göre bir mükellefin aynı yıl içerisinde birden fazla hac yapması mümkün görülmemiştir. Ancak bir kişi adına birden fazla kişinin aynı yıl hac yapmaları mümkün ve caiz görülmüştür. Haccın vaktinin müşkil vakit olarak kabul edilmesinin ise pratiğe yansıyan bir sonucu bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abdülazîm b. Bedevî. *el-Vecîz fî fıkhi's-Sünneti ve'l-Kitâbi'l-azîz*. Mısır: Daru İbn Recep, 3. Basım, 2001.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. Kâhire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Bardakoğlu, Ali. "Edâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/389-392. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bessâm, Abdullah b. Abdürrahman b. Sâlih el-Bessâm. *Tavdîhu'l-Ahkâm min Bulûğî'l-Merâm*. 7 Cilt. Mekke: Mektebetu'l-esedî, 5. Basım, 2003.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs. *el-Fusûl fî'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf, 2. Basım, 1994.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî. *Şerhu'l-Verakât fî usûli'l-fıkıh*. Thk. Abdüllatîf Muhammed el-Abd. y.y: ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî. *Takvîmü'l-edille*. Thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2001.
- Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâluddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ b. Ali ed-Demîrî. *en-Necmü'l-vehhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 10 Cilt. Thk. Heyet. Cidde: Dâru'l-minhâc, 2004.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Vâcip". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/410-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Edemî, Takıyüddin Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Edemî. *el-Münevver fî râcihi'l-Muharrar*. Thk. Velid Abdullah el-Münis. Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2003.
- Hamd b. Abdullah b. Abdülazîz el-Hamd. *Şerhu Zâdi'l-müstekni'*. y.y.: ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fıkr, 2. Basım, 1992.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîl el-Makdisî. *el-Muğnî*. 10 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Kâhire, 1968.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbn Müflih İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dımaşkî. *el-Mübdi' fî şerhi'l-Mukni'*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym el-Mısrî. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 8 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- İbn Nüceym. *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanîfe*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-hadîs, 2004.
- İbnü'd-Dehhân, Ebû Şücâ' Fahreddîn Muhammed b. Ali b. Şuayb. *Takvîmü'n-nazar fî mesâili hilâfiyye zâi'a ve nübez mezhebiyye nâfi'a*. 5. Cilt. Thk. Salah b. Nasır b. Salah el-Huzeym. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2001.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-fıkr, ts.

- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-Karâfi. *el-Furûk*. 4 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-kütüb, ts.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. *Bedâ'i'ü's-sanâ'i' fî tertibi's-şerâ'i'*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2. Basım, 1986.
- Kazvînî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfî el-Kazvînî. *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*. 13 Cilt. Thk. Muhammed Ali İvaz-Adil Ahmet Abdülmevcûd. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî. *et-Tecrîd*. 12 Cilt. Thk. Muhammed Ahmed Sirâc – Ali Cuma Muhammed. Kâhire: Dâru's-selâm, 2. Basım, 2006.
- Mâverdí, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdí. *el-Hâvi'l-kebîr*. 19 Cilt. Thk. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999.
- Mergînânî, Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî. *el-Muhîtü'l-Burhânî*. 9 Cilt. Thk. Abdülkerim Sâmi el-Cündî. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004.
- Molla Fenârî, Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed. *Füsûlü'l-bedâyî' fî usûli's-şerâ'i'*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasen İsmail. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006.
- Molla Hüsrev, Mehmet. *Mir'âtü'l-usûl*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ts.
- Molla Hüsrev. *Dürrü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 5 Cilt. Thk. Abdullah Mahmut Şehhâte. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâs, 2002.
- Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-Kâfi fî fikhî ehli'l-Medîne*. 2 Cilt. Thk. Muhammed el-Morîtânî. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd el-hadîse, 2. Basım, 1980.
- Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed en-Nemle. *el-Mühezzeb fî ilmi usûli'l-fikhî'l-mukâran*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî. *Kenzü'd-dekâik*. Thk. Said Bektaş. Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.
- Nesefî. *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif ale'l-Menâr*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.
- Nîsâbü'rî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nîsâbü'rî. *et-Tefsîru'l-basît*. 25 Cilt. Thk. Heyet. Riyad: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî, 2009.
- Nizâmüddîn el-Belhî başkanlığında heyet. *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*. 6 Cilt. Lübnan: Dâru'l-fikr, 2. Basım, 1892.
- Öğüt, Salim. "Emir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî. *Usûlü'l-Pezdevî*. Karatşi: Matbaa Cavid Baris, ts.
- Râzî, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdullah er-Râzî. *Tuhfetü'l-mülûk*. Thk. Abdullah Nezir Ahmet. Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.
- Rûyânî, Ebü'l-Mehâsin Fahrü'lislâm Abdülvâhid b. İsmâîl b. Ahmed er-Rûyânî. *Bahrü'l-mezheb*. 14 Cilt. Thk. Tarık Fethi Seyyid. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2009.

- Saîdân, Velîd b. Râşid es-Saîdân. *Telkîhu'l-efhâmi'l-aliyye bi şerhi'l-Kavâidi'l-fikhiyye*. y.y.: ts.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî. *el-Istulâm fi'l-hilâf beyne'l-imâmeyn eş-Şâfiî ve Ebî Hanîfe*. 2 Cilt. Thk. Nâyif b. Nâfi' el-Ömerî. Kâhire: Dâru'l-menâr, 1992.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *Usûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-marife, ts.
- Serahsî. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-marife, 1993.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *el-Eşbâh ve'n-nazâir*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî. *el-Umm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-marife, 1990.
- Şâfiî. *el-Müsned*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1980.
- Şâşî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâşî. *Usûlü's-Şâşî*. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ts.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî. *el-Mühezzeb fî fikhî'l-İmam eş-Şâfiî*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Tefsîru't-Taberî*. 26 Cilt. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kâhire: Dâru hicr, 2001.
- Tayyib el-Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Thk. Halil Meys. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1982.
- Ümütli, Mehmet. "Hanefî Usul Düşüncesinde Emrin Veya Me'mûr Bihin Kaydı Olarak Vakitler (Vakit Teorisinin Gelişimi Üzerine Bir İnceleme)". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2019), 123-139.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî. *el-Mensûr fi'l-kavâidi'l-fikhiyye*. 3 Cilt. Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf el-Kuveytiyye, 2. Basım, 1985.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed ez-Zerkeşî. *Şerhu'z-Zerkeşî*. 7 Cilt. Riyâd: Dâru'l-abikân, 1993.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bâriî ez-Zeylaî. *Tebyûnü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Kâhire: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1895.